

ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ

ДА ЛИ СЕ ЧАЧАК У СРЕДЊЕМ ВЕКУ ЗВАО ГРАДАЦ

Одавно је прихваћено мишљење да је наш град првобитно носио име Градац и да је назив Чачак добио касније. То би изгледало сасвим природно кад се зна да се Градац у нашим средњовековним споменицима помиње већ у почетку XIII века, док најстарији помен о Чачку налазимо први пут тек у једном документу из 1409, тј. скоро двеста година доцније. Осим тога, било би логично да је назив који преовлада новији од онога који је одбачен.

Међутим, неки подаци из прошлости изазивају забуну и траже извесна разјашњења. Наиме, у XIV веку налазимо напоредо у употреби оба имена (Градац и Чачак), па се, природно, поставља питање да ли су то два посебна локалитета, макар били и у близини један другог. А затим, и у вези с тим, јавља се потреба да се критички размотре подаци из прошлости како би се дошло до што одређенијег и сигурнијег одговора на то и још нека питања, уколико је то данас могуће с обзиром на доста оскудне податке којима располажемо.

Први и најстарији помен о Грацу имамо у Типику студеничком, који је писан негде у времену између 1207. и 1215. године. Писао га је Сава Немањић. Говорећи, у тринаестој глави, о избору игумана манастира Студенице, ту се прописује начин како да се састави савет који треба да донесе одлуку о томе. У тај савет улази-

ли су, поред владоца, надлежног епископа и изабраних студеничких калуђера, још и шест игумана најугледнијих манастира, међу којима се игуман „света Богородице Градњачке“ налази на другом месту, после игумана Немањиног манастира „светаго Георгија въ Расѣ“¹

У Жичком законику, издатом од Стевана Првовенчаног негде око 1220, али не пре 1219. године, проглашавају се „краљевским“ четири манастира, и то: „света Богородица стоуденничьска и свети Георги оу Расѣ, и светогорьски манастирь, и света Богородица градњьска“² То су били привилегисани манастири, независни од епископа, са широком аутономијом, чије игумане је постављао краљ („негоже по правдѣ изволи краљество, сего архиепискоупь благославляетъ вожьствено а краљ даваеть емоу жезль и целовь его поставляетъ его игоумена“).²

Пада у очи у наведеним примерима употреба присвојног придева „градњачка“, односно „градњьска“. То би упућивало на закључак да је Градац већ постојао пре него што је саграђен манастир. А он је могао бити саграђен пре 1190. године, као што ћемо даље видети.

Било би интересантно одговорити на питање откуда потиче назив Градац и где се он налазио. На то питање, чини се, није тешко одговорити.

Познато је да топониме **градина** и **градац** увек носе места где је постојао неки град, с том разликом што аугментативни пејоратив **градина** означава велики, а деминутивни хипокористик **градац** — мали град (Исп. у Вукову Рјечнику под „градац“: „Иако је мој мали градац, али сам ја у њему диздарац“). То би значило да је ту постојао неки омањи град. Највероватније тај град се налазио на простору око данашње цркве, који је најузвишенији део Чачка, што се лако може видети, а што се могло још очигледније запазити у доба пре насипања и нивелације улица, нарочито оних са југо-источне стране.

Да је град морао бити подигнут баш на том простору, могли бисмо навести неколико доказа. Још у доба Римљана ту је постајао град, за који Каниц тврди да је представљао главно утврђење, коме је припадао кастел у Јездини, где је Каниц видео само зидове од рушевине³. То би потврђивале, поред великог броја тегула нађених 1953. године у дворишту Народног музеја, две ара, од којих је једна нађена испод левог крила гимназијске зграде, а друга, у Улици цара Душана преко пута цркве. Прву ару је посветио Серапису и Изиди трибун кохорте Гнеус Помтејус Помпицијанус. Споменик је преломљен, па су последњи редови изгубљени. Други споменик је, по свему судећи, ара, али је натпис у великој мери оштећен и нечитљив. То би сведочиле и подземне озидане просторије, од којих је једна откопана испред вратница Народног музеја, а друга се налази у порти Чачанске цркве. Судећи по материјалу, оне су новијег порекла. Па и оријентација утврђења из доба аустријске окупације

1718-1739. указивала би на то да се оно налазило на поменутом простору. И за време другог српског устанка Турци су, ради одбране, ископали шанац „около старе и велике цамије“ (данашње цркве), како тврди Сима Милутиновић.⁴ Разуме се, то би само сведочило о стратегијској вредности тога простора, па би логично било да се и Градац, као утврђење, налазило баш ту, на том простору.

Да је то тачно, могао би непосредно потврдити још један податак. Наиме, у једној хрисовуљи (из XIV века, „око 1318. год.“), којом краљ Милутин дарује „село Уљаре“ манастиру Хиландару, говори се да је одлука о томе донета на „српском сабору“, на коме су, поред осталих великодостојника, учествовали игумани из четрнаест знатнијих манастира, међу којима се игуман „моравског Градца БѢрем“, налази на шестом месту.⁵ Из овог документа видимо да се назив Градац проширио и на манастир св. Богородице, што значи да се он морао налазити непосредно уз утврђење које се звало Градац, или, можда, у његовом кругу. И није то случај само овде. У многим родословима наш манастир се назива Градац. Поменимо неке од њих. Тако на пример, у Врхобрезничком родослову читамо: „Брацимиръ създа црковь прѣсветые Богородице Градаць при рѣци Моравѣ“⁶.

Истоветну реченицу налазимо и у другим родословима, са местимичном разликом само у реду речи (Карловачки, Загребачки, Пајсијев родослов и др.).⁷ То место у Пејатовићевом родослову гласи: „Брацимиръ създа црковь прѣсветые Богородице Градаць при рѣци Моравѣ, еже истъ Градъ“⁸. Ако се у другој реченици („еже истъ Градъ“) није писцу, односно преписивачу, поткрала нека грешка, и ако бисмо ту реченицу схватили буквално, она би требало да нам потврди да је манастир био саставни део града, или најтешње повезан с њим. А то још једном сведочи јасно да се град, по коме се и манастир назвао Градац, налазио на узвишеном простору око данашње Чачанске цркве.

Из горњег излагања види се да је манастир Богородице градачке подигао Страцимир, старији брат Немањин, који је, према томе, несумњиво управљао крајевима око Западне Мораве. Тај закључак природно произилази из чињенице да је он своју задужбину морао подићи на територији којом је владао. Из сачуваних докумената знамо да су у другој половини XII века српском земљом управљали, поред Немање који је носио титулу великог жупана (*ignus iupanus*), још и његова два брата: Страцимир (*Strazimir*, односно *Straschimir*, како налазимо његово име транскрибовано у другом документу) и Мирослав (*Mirolau*, односно *Mirolab*), који су носили титулу кнеза (*comes*).⁹ Да ли је кнез Страцимир подигао и град, по коме се манастир прозвао Градац, није нам познато. Мишљење да је Страцимир можда становао, бар повремено, у том граду, изгледало би врло вероватно. У прилог том мишљењу говорила би та околност што је он своју задужбину подигао баш ту, уз сам град, или можда у његову кругу, и на донекле необичном месту за

то време, када су се манастири подизали најчешће на усамљеним местима, далеко од саобраћаја.

Архитектоника овог манастира са „два ступа“, односно две куле, сведочи о западњачком утицају за којим се повео градитељ, па се може претпоставити да су мајстори били пореклом из приморских крајева.

Задржаћемо се на још једном податку. Наиме, ако је тачно мишљење Љубе Ковачевића да је кнез Страцимир умро пре 17. јуна 1190. године,¹⁰ манастир је морао бити саграђен раније, па би он, према томе, могао бити старији од манастира Студенице. Истина, аргументација на којој је Ковачевић засновао своје мишљење није много убедљива.

Из претходног излагања видимо да се топоним **Градац** ограничио на град и манастир, који су се налазили на најузвишенијем делу данашњег Чачка. То име је у почетку носио сам град, а доцније оно се пренело и на манастир. То је било вероватно онда када су око манастира изграђене ћелије и када је он био опасан зидом, који се наслањао на град. Међутим, немамо никаквих података да се тај назив проширио и на насеље које је поникло у близини града и манастира. Напротив. Први помен о том насељу, које се зове Чачак, потиче из године 1409. То је записник о саслушању двојице курира, који су у Дубровачком магистрату 3. јануара 1409. године под заклетвом изјавили да су предали писмо, вероватно позив на суд, Марину де Лебро и његовом сину Милу (*Marino de Lebros et Milo eius filio*) у њиховом стану баш кад су били за вечером (*simul stantibus in eorum habitatione ad caenam*), дана осамнаестог, месеца децембра прошлог (*die decimo octavo mensis decembris praeteriti*) у Чачку (*in Casach*).¹¹ Иста забелешка налази се на другом месту писана талијанским језиком, са једном малом разликом у транскрипцији имена Чачак (*Zasach*). Нема никакве сумње да се овде ради о нашем граду. Дубровчани, о којима је реч у овом документу, вероватно су трговци који су били привремено настањени у Чачку.

На питање када је поникло и где се налазило насеље под тим именом, мислим да се делимично може са извесношћу одговорити. Не можемо само одредити време када је оно оформљено. Извесно је то да се насеље развило у близини манастира, као што је случај са многим другим насељима (Ариље, Бијело Поље, Битољ, Прокупље и др.). Највероватније, на том земљишту је прво постојао трг, око кога се доцније развило насеље. То је могло бити већ у XIII веку. Краљевски манастир Градац несумњиво је имао богате поседе које су му даровали владаоци, као и бројне метохе. За изградњу тих метоха и обраду имања биле су му потребне алатке и разни занатски производи. То је привлачило занатлије да се насељавају у близини. Доцније ту су се насељавали и трговци.

Мислим да се положај насеља није мењао ни доцније, па бисмо могли, са прилично сигурности, одредити где се оно налазило на основу описа Јоакима Вујића¹² и Пирха¹³. Према њиховим описима излазило би да се то насеље налазило на простору између садашње

цркве, која је била на простору између садашњих улица Слободана Пенезића, Обилићеве, Балканске и Улице 29. новембра. Према томе, насеље се морало простирати тамо где је данас Трг устанка. Наравно, оно се могло ширити, нарочито на југ и југоисток, али главни део насеља настајао је ту, а између насеља и града, односно манастира, морао је бити приличан празан простор, као што је то било и доцније, када су у Чачак долазили Вујић и Пирх.

Док се, као што смо утврдили, насеље у почетку XV века несумњиво звало Чачак, у исто време град, као и манастир, носили су име Градац. То дознајемо из натписа на звонима која су пронађена приликом копања темеља за зграду окружног начелства преко пута цркве, 1875. године. Највеће од тих звона, које се налази на Чачанској цркви, носи натпис: „Сне звоно врнажи првспиритки митрополитк градачки Никифорк прквстој чедотворици градачкој ва дния кааговкун-аго господина деспота Гюрга“. Друга два звона су у Народном музеју у Београду. Натпис на средњем звону значајан је зато што је датиран. Он гласи: „Сне звоно врнажи митрополитк градачки Никуфорк ва лето 7022к (6962 = 1454 — 2 п) Радог звонарк.“

Из горњих натписа видимо да се манастир, као и раније, зове Света богородица градачка, а митрополит — градачки. Очитледно, у XV веку налазимо у употреби два топонима: Градац — за град и манастир, а Чачак — за насеље.

Међутим, баш у то време (1459) Србија је потпала под турску власт. Отада се назив Градац губи и остаје само Чачак. Колико нам је познато, у турским катастарским пописима наш град се помиње први пут 1516. године. Према једном документу из те године, „село Чачак налази се у нахији Маглич у кадилуку Пожега“.¹⁴ Чачак се помиње даље и у „Дневнику Сулејмановог рата у походу против Београда“ из 1521. године. Ту је под 1. јулом забележено како је војвода „Илијашчик идући с војском ка Шапцу прешао Чачак“ и наставио пут кривудавим и заобилазним стазама.¹⁵ И у путопису којим се описује путовање француског посланика Де Хе-а (Des Hayes) у првој половини XVII века непознати писац помиње Чачак само узгред, говорећи о Ибру „који се улива у Мораву близу једног старог утврђења званог Чачак“ («proche d' un vieux Chasteau nomme Zazac»)¹⁶ Очитледно, писац је добио погрешно обавештење да се Ибар улива у Мораву „близу“ Чачка. Хаџи-Калфа, турски путописац из XVIII века, помиње у свом путопису на четири места Чачак, који он пише као „Цацка“.¹⁷ Евлија Челебија, знаменити турски путописац, даје сумаран опис Чачка, у коме је он био у другој половини XVII века. Ни он, као ни други путописци о којима смо говорили, нигде не помиње Градац.¹⁸

Име Градац пало је у потпун заборав, па га не помињу ни они од којих бисмо то с правом очекивали. Тако у „Протокол ње приписаниа црквен и никъсостоианиа . . . пре акто 1735 года“, који је саставио синђел

Андреја Јоакимовић за карловачког митрополита, читамо под 20. фебруаром 1736. године: „Н шанцз Чачкв церковкь монастырѣ был, пак' после когда сѣ после Тѣрѣци принили и владали сочинили жалію и после Тѣрака когда садѣ принилъ цесар пак сочинивше преградити шатарк, а поет се вожественнаа ли-тѣрѣга в неѣ“.¹⁹ Одавде се, очигледно види да се име насеља (Чачак) проширило и на простор где се налазило некадашње, као и ново (аустријско) утврђење, са Страцимировом задужбином.

На питање како и зашто се име Градац изгубило и потпуно заборавило после пада Србије, мислим да није тешко дати одговор. Када су Турци заузели Чачак, они су, као што су то обично чинили, разорили не само утврђења, већ и манастир, који је, као што смо раније видели, био саставни део града. То се да лако видети по зи-довима Чачанске цркве, на којима се већ одмах изнад темеља може запазити накнадно дозиђивање, које је несумњиво вршено у доба Турака приликом претварања у џамију. Врло је вероватно да су Турци заузели град под борбом, после чега су, из освете, разорили и утврђење и манастир. Тако је Градац нестао: града није више било, а манастир је постао турска џамија. Са њиховим нестанком нестало је и њиховог имена. Срби, тек, нису могли турску џамију да зову Градац, а Турци још мање.

Међутим, насеље је продужило да живи, па је, и даље, носило име Чачак. То име се сада проширило и на оно узвишење где се некад налазио град и Страцимиров манастир, који је сада био џамија. Вероватно су томе допринели и Турци, за које је Чачак, као насеље и седиште њихове власти, био једино од значаја, а доцније подигнута џамија припадала је и служила овоме.

На крају, остаје још да се одговори на питање да ли се насеље некада звало Градац. За то немамо никакве потврде у до сада познатим споменицима и документима из прошлости. Као што смо видели из наведеног документа сачуваног у Дубровачком архиву, можемо само са сигурношћу тврдити да је Чачак, као насеље, носио то име од 1409. године, а од доласка Турака то име се проширило и на онај простор где се налазило утврђење и манастир. Али, ако би неко претпоставио да се насеље пре тога, можда у далекој прошлости, звало Градац, морао би објаснити зашто је тај назив промењен и замењен именом Чачак, и то у времену док су још постојали град и тако утледни „краљевски манастир“ Градац. Зашто би се одбацило једно такво име и заменило не баш лепим и не тако значајним именом Чачак? То би изгледало нелогично. Зато изгледа најприроднији закључак да је насеље од самог настанка морало носити име Чачак и да се никада није звало Градац. Могло би се претпоставити да је земљиште које је служило као трг носило име Чачак по извесним особинама, па је то име предало и насељу које је на њему формирано. А утврђено је да је име Чачак постало од земљишта које је било чачковито.²⁰

НАПОМЕНЕ

1. Зборник СКА за историју, језик и књижевност. Одељење I, Споменици на српском језику, књ. XVII. Дела српских писаца, књ. 1, „Списи св. Саве“, Бгд, 1928, стр. 76.
2. Стојан Новаковић, „Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога“, III издање, Бгд, 1904, стр. 371.
3. Felix Kanitz, »Das Königreich Serbien«, Leipzig, 1904, str. 535.
4. Сима Милутиновић Сарајлија, „Историја Србије 1813—1815“, II издање, Бгд, 1888, стр. 146.
5. Споменик СКА III, Бгд 1890, стр. 24.
6. Љуб. Стојановић, „Стари српски родослови и летописи“, Зборник СКА за историју, језик и књижевност српског народа, I год., књ. XVI, Београд — Сремски Карловци, 1927, стр. 21.
7. Исто, стр. 20, 21.
8. Исто, стр. 46.
9. Smičiklas T., »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, Згб 1904 стр. 201, бр. 196 од 27. септембра 1186. (уговор о миру између Немање и његове браће, с једне, и Дубровника, с друге стране) и стр. 238, бр. 223 од 25. новембра 1189 (писмо папе Клементa III, којим препоручује Немањи и његовој браћи дубровачког надбискупа Бернарда).
10. Љ. Ковачевић, „Неколика питања о Стефану Немањи“, Глас СКА, LVII, Бгд, 1900, стр. 49.
11. Дубровачки архив, „Lettere di Levante“, Л. V, ф 52/в.
12. Јоаким Вујић, „Путештвије по Србији“ I, СКЗ, Бгд, 1901, стр. 199 и 200.
13. Ото Дубислав Пирх, „Путовање по Србији у години 1829“, Бгд, 1900, стр. 128.
14. Види: Љуб. Стојановић, „Стари српски записи и натписи“, I, Бгд. 1902, бр. 310 и 311.
- 14а. Хазим Шабановић, „Период турске владавине до краја XVI века“, Краљево и околина, Бгд, 1966, стр. 170.
15. Hammer, »Geschichte des Osmanischen Reiches« II издање, V, стр. 273.
16. Споменик XXXVII, Бгд, 1900, стр. 95.
17. Споменик XVIII, Бгд, 1892, стр. 63, 68, 70, 79.
18. Евлија Челеби, „Путопис“, Сарајево, 1967, стр. 376 (у овом путопису Чачак се помиње на девет места).
19. Споменик XLII, Бгд, 1905, стр. 166—167.
20. Види: Драгомир С. Поповић, „Порекло и значење имена Чачак“, Зборник Народног музеја, Чачак, I, 1969, стр. 25—31.

LA VILLE DE ČAČAK (TCHATČAK) S'APPELAIT-ELLE GRADAC
(GRADATS) AU MOYEN ÂGE?

Après avoir examiné divers documents, l'auteur a établi que le toponyme de Gradac se rapportait exclusivement au fort, puis au monastère aussi, bâti par le prince Stracimir, frère de Nemanja. Ce fort se trouvait sur une hauteur, occupée aujourd'hui par l'église de Čačak; dans le passé, il était étroitement lié au monastère, de sorte qu'ils constituaient un ensemble.

S'appuyant sur un document de 1409, conservé aux Archives de Dubrovnik, l'auteur constate que l'agglomération s'appelait Čačak au XVe siècle; d'autre part, en s'en rapportant à l'inscription qui figure sur les cloches de 1494, il conclut qu'au XVe siècle les deux noms étaient employés parallèlement: Gradac pour désigner le fort et le monastère, et Čačak pour indiquer l'agglomération. Lorsque, en 1459, les Turcs occupèrent la Serbie, ils dévastèrent le fort et le monastère de Stracimir; ce dernier fut, par la suite, transformé en mosquée. C'est ainsi que le nom de Gradac se perdit et fut oublié.

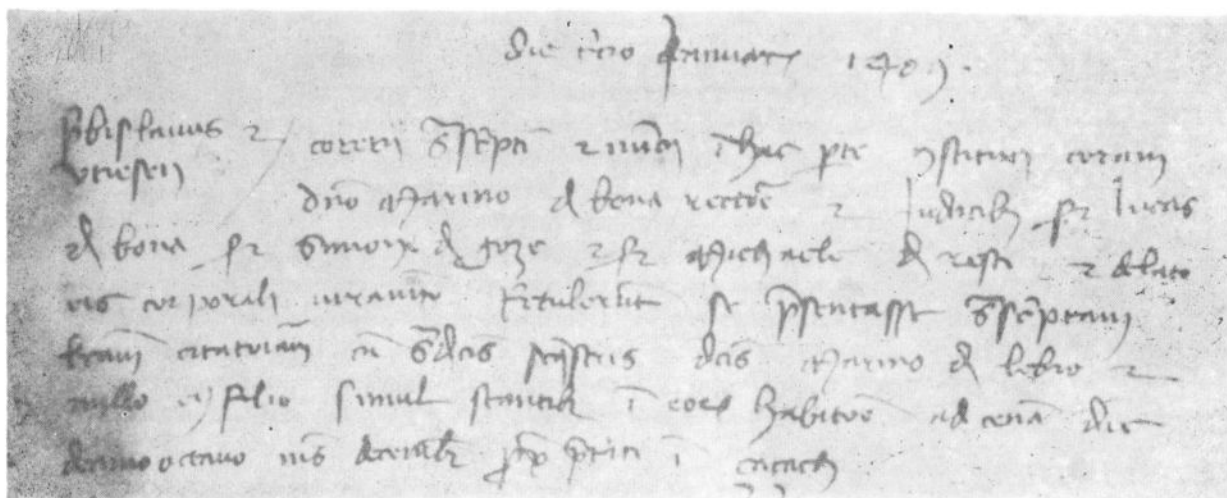
Il est certain que Čačak doit son nom au terrain qu'on qualifiait de »čačkovit« (mot qui veut dire bosselé) et où, avant que l'agglomération fût fondée, il existait une place. Par conséquent, la ville de Čačak n'a jamais porté le nom de Gradac.

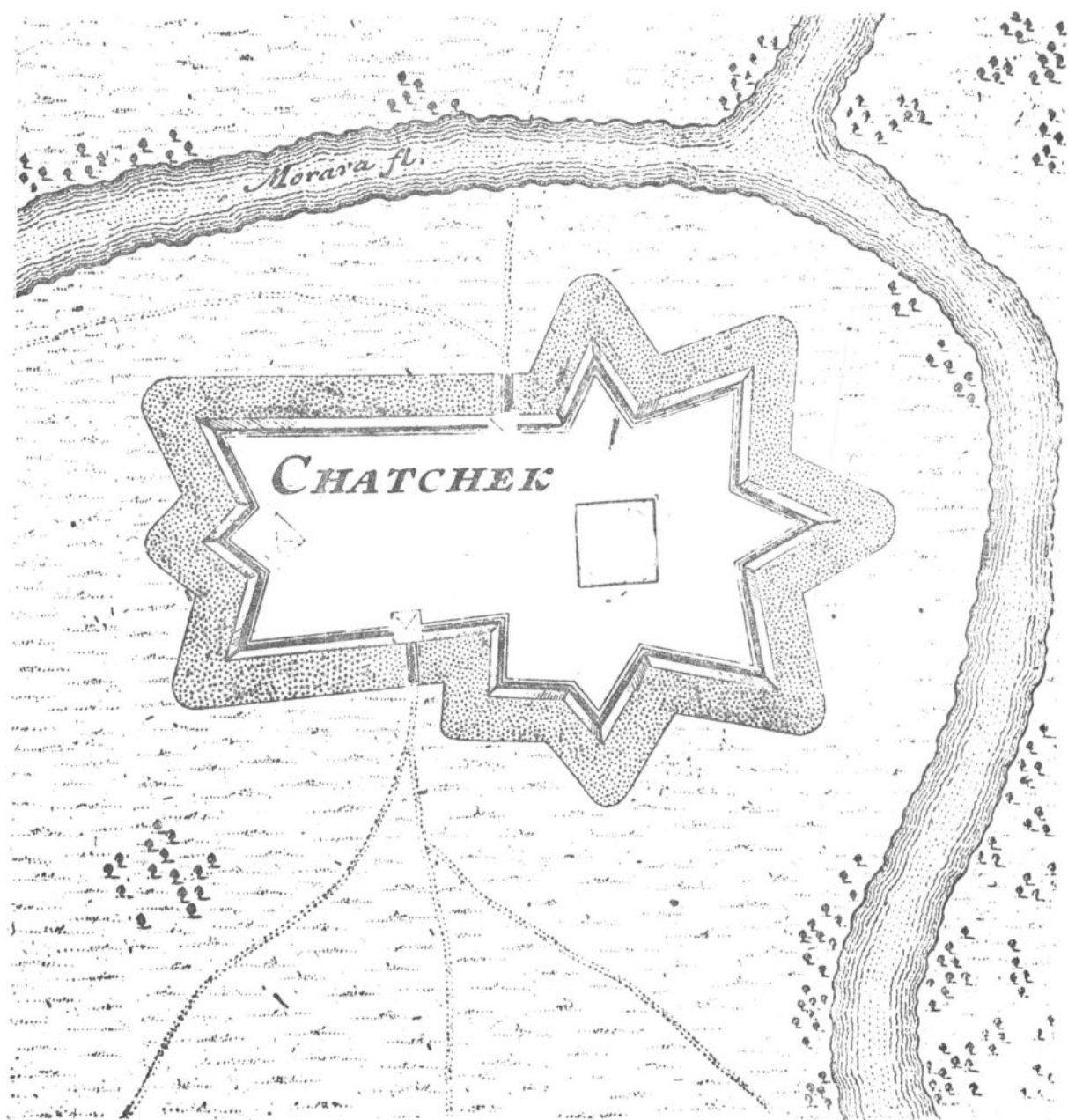
Сл. 1. Ара посвећена Серапису и Изиди нађена у Чачку

Сл. 3. Звоно из доба деспота Ђурђа Бранковића (1454. година)

Сл. 2. Најстарији документ (1409. година) у коме се помиње Чачан

Сл. 4. Шанац у Чачку из XVIII века